

neumann.tibor_39_22
AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

NEUMANN TIBOR

Registrum proventuum regni Hungariae

A Magyar Királyság kincstartójának
számadáskönyve (1494–1495)

Budapest, 2022.

I. Tudománytörténeti előzmények és célkitűzés

Ernuszt Zsigmond kincstartó (1494–1496) számadáskönyve kétségtelenül a középkori magyar történelem egyik legfontosabb forrása, de nemcsak páratlan adatgazdagsága, hanem rendkívüli historiográfiai hatása miatt is. Nincs még egy olyan kútfontk, amely ilyen részletességgel engedne bepillantást, ráadásul közel két esztendőre, a késő középkori Magyar Királyság aktuális politikai eseményeibe, gazdálkodásába, birtokviszonyaiba és nem utolsósorban a királyi udvar mindennapi életébe, miközben a korszak anyagi kultúrájának az ismeretéhez is sok értékes részlettel járul hozzá. E kivételes értéke nemcsak azt eredményezte, hogy a forrás az elmúlt két évszázadban számos monográfiához és kézikönyvhöz, és persze tanulmányok tömegéhez szolgáltatott alapvető fontosságú adatokat, hanem azt is, hogy egyes, összefüggésükből nem kellő óvatossággal kiragadott, egyedülálló számadataira a kutatás túl nagy terhet helyezett, és ennek hatásai mind a mai napig érezhetőek, különösen a Jagelló-kor megítélését illetően. A számadáskönyvet – sok egyéb felhasználási módja mellett – leginkább talán a demográfiai kutatások tették közismertté, noha a Magyar Királyság középkori lakosságszámának legfeljebb a bizonytalan becsléséhez tud hozzájárulni.

Az egykor a bécsi császári könyvtárban – jelenleg az Országos Széchényi Könyvtárban – őrzött kódexet a hazai kutatás a 18. század közepén fedezte fel: ekkoriban több másolat is készült róla. Először Kollár Ádám Ferenc írta le felépítését és tartalmát 1766-ban megjelent művében, majd Koller József 1796-ban a pécsi egyházmegyére vonatkozó részeit közölte. Az igazi áttörést ugyanakkor kétségtelenül Johann Christian Engel 1797. évi teljes kiadása hozta el, amelyet a kutatás azóta is haszonnal forgat. A forrás kiemelt fontosságát az is jelzi, hogy szövegéből kisebb-nagyobb tematikus részközlések, válogatások a legutóbbi időkig megjelentek. Engel munkája megérdemli a dicséretet, hiszen a korszak mércéje szerint magas színvonalat képviselt, már régóta ismert ugyanakkor, hogy szövegét számos hiba terheli. A középkor végi Magyarország legnagyobb hatású kutatója, Kubinyi András 1957-ben, két ekkoriban megjelent lengyel számadáskönyv-kiadást ismertetve így vélekedett erről: „Amikor a magyar kutató kezébe veszi ezeket a mintaszerű, modern for-

ráskiadványokat, szomorúan kell megjegyeznie, hogy nálunk a csak igen szórványosan fennmaradt királyi számadások, amelyek pedig épp ezért sokkal fontosabbak, csak régi, hibás kiadásokban vannak meg. Legjelentősebb számadásunk, az Ernuszt Zsigmond-féle 1494–1495-ös kincstartói számadás pl. különösen megérdemelve egy modern, részletes bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátott kritikai kiadást. Az Engel-féle, XVIII. század végi kiadásba nem egy sajtóhiba csúszott be, és – közel két-száz éve – még mindig ezt kénytelen a kutató használni. Reméljük azonban, hogy egyszer nálunk is sor kerül királyi számadásaink új kiadására.” (Kubinyi András recenziója, Tanulmányok Budapest Múltjából 12. [1957] 566.)

A kötet ennek a célkitűzésnek igyekezett megfelelni. Az idézetben említett részletes bevezető tartalmának a kialakításakor arra törekedtem, hogy az ténylegesen segítse a felhasználót a forrás megértésében és használatában. Elemeztem a forrás 1496. évi létrejöttének politikai körülményeit, különösen Ernuszt Zsigmond bukását, meghatároztam a forrás szerkezetét és összeállításának módszerét, illetve az ezek háttérében álló okokat, röviden leírtam a kódexet, felhívtam a figyelmet számos olyan körülményre, amely befolyásolhatja az egyes tételek értelmezését, bemutattam az 1494–1495. évek főbb politikai eseményeit, amelyek a forrásban is számos helyen előkerülnek, végül a szövegkiadás és a kommentárok elkészítésének módjával ismerttettem meg az olvasót. A forrás kritikai kiadásával természetesen nemcsak az volt a célom, hogy egy többszöri át- és összeolvasással elkészített biztos szöveget hozzak létre a ma már elengedhetetlen mutatókkal kiegészítve, hanem az is, hogy a megbízható kiadást a felhasználást segítő részletes kommentárokkal lássam el.

II. Források és módszerek

A bevételi/kiadási tételenként beszámozott forrásszöveget a kritikai kiadásban kétféle, egyaránt a tételszámokra hivatkozó jegyzet követi: a magyar nyelvű *kommentárok*, valamint a latin nyelvű *filológiai jegyzetek*. Utóbbiak jóval kisebb terjedelme abból adódik, hogy a forrás tisztázatnak tekinthető, így viszonylag kevés filológiai javításra, illetve normalizálásra volt szükség (ezek típusait a bevezető részletesen ismerte-

ti). A kötet „lelke” kétségkívül a kommentár-anyag. A számadáskönyv új kiadásának elkészítéséhez azzal az alapfeltevéssel fogtam, hogy érdemes a forrás könnyebb használhatósága, illetve újbóli értékelésének megkönnyítése érdekében tételeit bő magyarázatokkal ellátni. Az elmúlt évszázadokban a forrást használó kutatók zöme magától értetődően nem a forrás egészére, hanem kutatási témájának megfelelően páratlanul gazdag adatainak egy-egy szeletére volt kíváncsi. A kommentárok ezért nem csupán arra szolgálnak, hogy az adatokhoz való hozzáférést megkönnyítsék, hanem hogy segítsenek elkerülni azokat az apró veszélyeket, amelyek az adatok összefüggésükből való kiemelésével állhatnak elő. A forráskiadást kísérő kommentárok elkészítésénél több szempontra voltam tekintettel.

1.) Törekedtem a forráson belül az *összertartozó tételek összekapcsolására*, és nem csupán számviteli (mire fordították az adott bevételt, mely bevételhez köthető az adott kiadás), hanem tartalmi (a tételek ugyanis gyakran egymást magyarázzák) szempontból.

2.) Igyekeztem egyes tételeket a *forráson kívüli okleveles és elbeszélő forrásanyag* segítségével magyarázni, vagy arra rámutatni, hogy éppen a számadáskönyv tétele segítségével értelmezhető vagy pontosítható a külső forrás. Ennek érdekében az 1494–1496 között kelt, illetve erre az időszakra vonatkozó releváns forrásanyagot hiánytalanul igyekeztem bedolgozni a kommentárokba, de számos esetben használtam fel 1490-es évekbeli, sőt olykor azon kívül eső adatokat is. A legfontosabb kútfőket természetesen az erről az évekről még részletesen író Antonio Bonfini történeti műve, valamint a Magyar Nemzeti Levéltár Diplomatikai Levéltárában és Diplomatikai Fényképgyűjteményében őrzött oklevelek több ezer darabja szolgáltatta, amelyeket számos más (olasz-, lengyel- és csehországi, ausztriai vagy romániai) forrásokkal igyekeztem kiegészíteni.

3.) A lehetőségekhez mérten igyekeztem a számadáskönyvben szereplő *személyeket* azonosítani. Természetesen ezt nem minden esetben lehetett bizonyossággal megtenni, mert sokukat – különösen a cseh palotásokat és udvaroncokat – gyakran csak kereszt- vagy csak családnevükkel tüntettek fel. (Rendszerint nem foglalkoztam az udvari szolgálószemélyzet, valamint a futárok személyével, akikről az adatokat természetesen a mutatóból lehet összegyűjteni.)

4.) Az egyforintos adó beszédésére vonatkozó megyei adóelszámolásokban, illetve az adóutalványok között szereplő, rendszeren csak a birtokos és a megye nevével jelölt *birtokokat, uradalmakat* is megkíséreltem azonosítani.

5.) Általánosságban igyekeztem olyan megjegyzésekkel ellátni a forrásszöveget, amelyekről úgy éreztem, hogy bármilyen szempontból segíthetik annak pontos értelmezését (például egyes jelenségek okainak magyarázata, a tételekben említett esemény, a kifizetés és annak elkönyvelése közötti időbeli különbség meghatározása), törekedtem felhívni a figyelmet a másolási hibákra, javítottam a rossz összeadásokat.

6.) A külső hivatkozásoknál igyekeztem egyszerűsége törekedni, és csak a legszükségesebb forrásokat vagy szakirodalmat idéztem. Utóbbi esetében semmiképpen nem állt szándékomban minden olyan munkára hivatkozni, amely foglalkozott a számadáskönyv egy-egy tételével. Egy-egy kérdés kapcsán az alapján választottam, melyik a legújabb vagy éppen a leginkább adatgazdag irodalom (a kézikönyveket és adattárakat rendszerint előnyben részesítettem). A személyeket egy-egy kivételtől eltekintve a forrásban való első feltűnésükkor azonosítottam, utána már csak visszautaltam erre az első magyarázatra. Ugyanez vonatkozik a többször előke-rülő eseményekre vagy településekre, uradalmakra is.

7.) A belső és külső hivatkozások között félúton helyezkedik el a forrásszöveget követő két függelék, amelyek II. Ulászló király, illetve Ernuszt Zsigmond kincstartó 1494–1496 közötti itineráriumait közlik. Alighanem a kommentárok ezekre hivatkoznak a legtöbb alkalommal: miként a számadáskönyv adatai is kiegészítik a többi forrás alapján összeállítható itineráriumokat, úgy ezek is segítenek értelmezni a számadáskönyv számos tételét, így célszerűnek tűnt e két rövid segédlet elkészíteni és ezzel kiegészíteni a kötetet.

III. Főbb eredmények

Jóllehet a számadáskönyvhöz készített kommentárok számos kisebb-nagyobb kérdést helyeznek új megvilágításba vagy legalábbis árnyalni igyekeznek azokat, az alábbiakban csak a számadáskönyv egészére vonatkozó eredményeket sorolom fel.

1.) *A számadáskönyv létrejöttének időpontja és körülményei*: II. Ulászló király forrásaink szerint a budai országgyűlésen 1496. július 10-én kért a rendektől újabb egyfokos adómegajánlást, amelynek hatására zavargások törtek ki Budán. A rendek az ezt követő napokban követelték többek között a már lemondott Ernuszt Zsigmond kincstartó elszámoltatását is. Az uralkodó a július 13-át követő napokban teljesíthette a rendek kérését. Egy boroszlói követjelentés alátámasztja, hogy legkésőbb augusztus 12-ig Ernusztot az erre kijelölt bizottság már elmarasztalta sikkasztásban. Mindebből az következik, hogy a volt kincstartónak és alkalmazottainak a bizottsági vizsgálatig alig két-három hét állt rendelkezésére ahhoz, hogy a kincstartói hivatalban lévő különféle jegyzékekből előbb összeállítsák a rendek felé benyújtandó számadáskönyv alapszövegét, majd az így létrejövő szerkesztményről tisztázatot készítsenek. Ez semmiképpen sem tekinthető sok időnek: a sietség magyarázatul szolgálhat a korunkra maradt tisztázatlan megfigyelhető számos hibára és következetlenségre.

2.) *Miről számolt el Ernuszt Zsigmond?* Az eddigi kutatás nem mutatott rá arra, hogy a volt kincstartó a rendek felé kizárólag az általuk megajánlott *rendkívüli adókeről* kívánt elszámolni, az uralkodó szintén hozzá befolyt rendes bevételeiről nem. Ez számos jelenségre magyarázatul szolgál, például arra, hogy a számadáskönyv miért lett két meglehetősen eltérő hosszúságú, a naptári évekhez nem igazodó „számadási évre” (1494. január 30. – 1495. július 15., 1495. július 15. – december 31.) felosztva: azokat teljesen a két adószedés adminisztrációjának időkeretei határozták meg. Abból, hogy meglehetősen következtetlenül néhány esetben rendes királyi jövedelmekből is könyveltek el bevételeket, abból adódott, hogy ezeket – különösen az 1494. őszi, 1495. eleji hadmozdulatok idején – együtt költötték el a rendkívüli adóból származó bevételekkel, utólagos szétválasztásuk rendkívül nehézkes lett volna.

3.) *A kincstartó elszámolása és számadásai.* A számadáskönyv előbb említett következetlenségeiből is jól látható, hogy a kincstartók 1496 előtt nem kezelték külön a királyi rendes és rendkívüli jövedelmeket, és mivel a rendek felé nem kellett elszámolniuk, hasonló összeállításokat sem készítettek (az 1494–1495. évi számadáskönyv létrejötte is kizárólag az Ernuszt elleni eljárásnak volt köszönhető). A kincstartók a király és tanácsa előtt jövedelmenként vagy jövedelemcsoportonként számolhattak el, és az ehhez készült egyszerű jegyzékek is bizonyára csak azt tartalmazták, hogy egy adott bevételből milyen kiadásokat teljesítettek. Jó példa erre az az 1494. év eleji kiadások közé bemásolt, napi dátumokat nem tartalmazó jegyzék, amely alighanem a Buda város 2800 forintos adójának terhére elköltött összegeket sorolja fel, de maga a forrás is utal ilyen külön elszámolásokra (például az ötvenedről készült jegyzék). A kincstartói hivatalban sokkal nehezebb és több feladatot igényelt a kincstárral pénzügyi kapcsolatba kerülő „üzletfelekkel” (városok, kereskedők, udvartartás tagjai, tisztségviselők stb.) való kapcsolattartás és ennek adminisztrációja. A számadáskönyv összeállításakor számos már lezárt jegyzéket használtak fel, azok bevételi és kiadási oldalait elválasztva egymástól, ami miatt a számadáskönyvből csak ritkán derül ki, milyen összegből fedeztek egy-egy konkrét kiadást. Ez azonban lehetőséget engedett arra, hogy a mérlegben keletkezett esetleges problémákat rugalmasan orvosolják, illetve általában véve is nehezen ellenőrizhetővé tette a teljes számadást. Sajnos több jegyzéket nem másoltak be a számadáskönyvbe szó szerint, hanem csupán a végösszegét tüntették fel, ilyenek például a királyi palotások fizetésére fordított összegek jegyzékei, amelyek csupán néhány összevont értékkel szerepelnek, holott a kiadások közel negyedét képezték (mintegy 79 ezer forintot).

4.) *Egyes tételek értelmezése.* A bevételi fejezetekben közölt értékek gyakran több részletben bevételezett összegeket takarnak, elsősorban ezért nincs mellettük konkrét időpont. A bizonyára a kincstartói hivatal bevételi naplójában dátum szerint is rögzített részleteket a király felé tett elszámolás előtt összegezhették. A kiadások esetében a kincstartó és helyettese által külön vezetett – leggyakrabban kisebb kiadásokat, mint útiköltségeket, borravalókat, fizetések részleteit tartalmazó – kiadási naplók képezték az összeállítások alapjait, amelyeket aztán számos más jegyzékből

származó kiadással egészítették ki, sokszor e jegyzékeknek természetesen csak a végösszegét tüntetve fel. Jellemző módon így jártak el például a külföldi követek ellátásával kapcsolatos kiadásokkal vagy a hosszabb ideig tartó munkálatok kifizetésével. Egy-egy ilyen végösszeget tartalmazó tétel értelmezésekor óvatosságot igényel az, hogy nem minden esetben egyértelmű, a kiadási fejezet mely időpontja alá sorolták be ezeket a végösszegeket, más szavakkal: az eredeti jegyzék első dátuma vagy az adott kiadásokat felügyelő alkalmazott elszámolásának időpontja szerint (mindkettő előfordulhat). A számadáskönyv adatainak feldolgozását illetően leginkább az adhat okot félreértésre, hogy az egyes tételekben említett esemény, az azzal kapcsolatos kifizetés, végül ennek elkönyvelése nem feltétlenül történt egy időben. A feltüntetett időpont általában, de nem kizárólagosan, a legutóbbival azonos, amely gyakran napokkal–hetekkel követi csak a másik kettőt.

5.) *Behajtatlan tételek:* Az adószedés megyénkénti elszámolásaiban előforduló, igen jelentős összegekre kiterjedő „behajtatlan tételek” nem feltétlenül a korabeli adószedés alacsony hatásfokával vagy mentességekkel, hanem leggyakrabban az utalványozás mindennapos jelenségével állnak összefüggésben: az adó egy részét a katonáskodás költségeire, udvari fizetésre vagy régi adósságokra tekintettel a birtokosnak utalták ki, aki maga gondoskodott annak behajtásáról, de erről a számadáskönyv nem tesz említést. Ezeket a behajtatlan tételeket a kincstartó hivatala minden bizonnyal személyenként („üzletfelenként”) adminisztrálta.

6.) *Hiányzó tételek:* Bizonyos bevételek azért hiányoznak a forrásból, mert azokat a kincstár „üzletfelei” nem pénzben vagy posztóban teljesítették, hanem például élelmiszerben vagy különféle munkálatokkal, esetleg adósságleírással. Az uralkodó rendes bevételeit csak kivételes esetben illesztették be az összeállításba, leginkább akkor, ha azok összegét valamely rendek által megajánlott bevétellel együtt költötték el. Nagyon fontos, hogy a számadáskönyv nem terjed ki az uralkodó minden bevételére és ezáltal nem is tartalmazza az udvar minden kiadását: a királyi várak, a budai palota karbantartására például semmilyen költséget nem könyveltek el, ami egyértelműen mutatja, hogy ezeket más forrásból teljesítették.

7.) *Az 1496. évi események okai és utóhatásai:* Az 1496. évi konfliktus hátterében a Bakóc kancellár és Ernuszt kincstartó által vezetett „főpapi” klikk túlzott befolyá-

sa és az egyforintos rendkívüli adó – Mátyás király idejéhez hasonló módon történő – gyakori kivetése állt, illetve az, hogy az uralkodó az adót a rendektől a törökkel 1495-ben három évre megkötött béke ellenére kérte. A számadáskönyvnek, illetve a keletkezését kiváltó 1496. évi eseményeknek különös jelentőséget kölcsönöz, hogy a nemesség valójában ekkor érte el először azt, hogy a rendi adók felhasználásának ellenőrzésében – egyelőre szerény módon – részt vehessen. Nem véletlen, hogy korábbról nem maradt fenn hasonló számadáskönyv: a kincstartóknak rendszeren csak az uralkodó felé kellett elszámolniuk. Az 1496. évi országgyűlés így mérföldkőnek tekinthető abban a folyamatban, amely a királyi állandó (rendes) és a rendi (rendkívüli) jövedelmek szétválasztásához vezetett, és amelynek egyik nyilvánvaló jele, hogy a Jagelló-kor későbbi szakaszában olykor rendi kincstartókat is választottak az adó kezelésére.

8.) *A forrásról összességében:* azok a következtetések, amelyek a számadáskönyv összeállításának körülményeiből és módszereiből vonhatók le, sokkal jobb képet festenek a Jagelló-kor, és különösen a Mátyás király halálát követő esztendőik évszázadok óta kárhoztatott gazdálkodásáról. Mivel a kincstartó a királyi jövedelmeknek csak egy részét vonta elszámolás alá, semmiképpen nem szabad abszolutizálni a forrásban megadott értékeket, amelyek csupán a rendek által megajánlott adókról adnak úgy-ahogy hiánytalan tájékoztatást. A számadáskönyvben felfedezhető számos hiba és ellentmondás nem feltétlenül a visszaélésekről, és főleg nem a kincstartói hivatal alkalmazottainak hozzá nem értéséről árulkodnak, hanem arról, hogy 1496 nyarán a kincstartónak csak a rendi jövedelmekről kellett számot adnia, de a kor szokásainak megfelelően ezekkel megelőzőleg nem külön, hanem más királyi jövedelmekkel együtt gazdálkodott. Mindehhez hozzájárul az is, hogy a számadáskönyv elkészítésére, majd letisztázására 2–3 hétnél több idő biztosan nem állt rendelkezésre, ami magyarázatul szolgál a bántóan sok másolási hibára. Természetesen az nem állítható, hogy Ernuszt Zsigmond kincstartóként nem sikkasztott, csupán az, hogy ez a korunkra maradt számadáskönyvből kétséget kizáróan nem állapítható meg. Nem tartom hihetőnek ugyanis azt feltételezni, hogy a kincstartó olyan könnyen észrevehető nyomokat hagyott elszámolásában, mint amilyen az a többek által már hivatkozott eset, amikor az első számadási évben hiányként elkönyvelt összegnél

éppen 10 ezer forinttal többet írt le adósságtörlesztésként a következő évben. Másolási hibáról lehet szó, és mivel nem jöttek rá az így (és még ki tudja mely tételeknél) keletkező tetemes hiány okára, hirtelenjében ahhoz az egyszerű, ámde szokatlan megoldáshoz folyamodtak, hogy az egyforintos adó bevételét is megemelték 12330,5 forinttal. Úgy tűnik, ilyen jellegű korrekcióra az első számadási évben is sor került. Ha a kincstartó sikkasztott, akkor elsősorban ezt ott tudta a legkisebb veszély nélkül megtenni, ahol rendi jövedelemből származó pénzeket utalványozott saját vidéki tisztségviselőinek, harmincadosainak vagy kamaraispánjainak. Ezeknek a felhasználása ugyanis a rendek számára ellenőrizhetetlen volt. Gyanús, de nem feltétlenül visszaélésre utaló jelenség továbbá, hogy a számadás nem tünteti fel bevételként azokat a kölcsönként felvett összegeket, amelyeket aztán a többi bevétellel együtt elköltött. Nehéz ugyanis szabadulni a gondolattól, hogy erre a módszerre a két számadási év végén jelzett, mérlegben megmutatkozó hiány miatt volt szükség, amit a forrás a felvett kölcsönök utáni adóssággal magyaráz, e módszer ugyanis az ellenőrizhetőséget nehezíti meg. De említhetnénk azt a jelenséget is, hogy egyes adószedők elszámolásában gyanúsán kerek összegek szerepelnek mind a kirótt, mind a beszedett adók rovatában. Tény és való, a feltehetően korábbi minta nélkül összeállított számadáskönyv, miként Bonfini művében fogalmazott, zavaros volt – különösen a Dombai alkincstartóhoz köthető részekben hemzsegnek a hibák –, de ez mit sem von le pótolhatatlan értékéből.

IV. Korábban közzétett publikációk

Királyi hatalom és országgyűlés a Jagelló-kor elején. In: Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig. Szerk. Dobszay Tamás et al. Országgyűlés Hivatala, Budapest, 2013. 46–54.

II. Ulászló király délvidéki utazásai (1494–1496). *Bácsország* 68. (2014) 49–56.

neumann.tibor_39_22

A gróf és a herceg magánháborúja (Szapolyai István és Corvin János harca a lipcsei hercegségért). Századok 148. (2014) 387–426.

„Minden időkben kegyelmes uratok kívánunk lenni”. A királyi városok adóztatása a 15. század végén. In: Hatalom, adó, jog. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Kádas István és Weisz Boglárka. (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések) MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2017. 13–106.

Vojenské výdavky a daň mesta Bratislavy v rokoch 1489–1495. In: Ingenii laus. Zborník štúdií venovaný jubilujúcemu prof. PhDr. Jánovi Lukačkovi, CSc. Ed. Eva Benková, Marek Púčik. Univerzita Komenského v Bratislave, Bratislava, 2017. 247–261.

Várat vennék, de miből? Perényi Imre szerzeményei az 1490-es években. In: A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve LIX. évfolyam I. Nyíregyháza, 2017. 91–112.

Ezüst étkészlet a kincstartónak. A városok és a kincstartó kapcsolata a 15. század végén. Online: <http://tti.btk.mta.hu/lendulet/kozepkori-gazdasagtortenet/haviszines/3124-ezust-etkeszlet-a-kincstartonak.html>

Ernusz Zsigmond kincstartó számadáskönyve 1494–1495. In: „Az ország díszére”. A Corvina könyvtár budai műhelye. Kiállítási katalógus. Szerk. Zsupán Edina. Budapest, OSZK, 2020. 280–282.